

UBEYDULLAH HAN'IN BİLİNMIYEN MENSUR BİR ESERİ

Tarcama-i Kavâ'id al-Ḳur'ân va favâ'id al-Furḳân

AHMED ATEŞ

XVI. yüzyılda Çağatay edebiyatının en önemli temsilçisi olan Ubeydullah Han, Şeybânîler¹ hanedanının dördüncü hükümdarıdır ve Mahmud Sultan'ın oğludur. Kendisi gerek şair, gerek devlet adamı ve bir kumandan olarak gerçekten ilgi çekici bir kimsedir. Bununla beraber son yıllara kadar Çağatay edebiyatına dair genel nitelikte bir takım eserler² bir yana bırakılırsa, yalnız J. Eckmann onu Çağatay dili örneklerine ayırdığı bir dizi yazısından birine konu seçmiştir³. Bunun çok kısa olan giriş bölümünde, belki asıl amaç onun şiirlerinden örnekler vermek olduğu için, elde yeter sayıda kaynak olduğu halde, onun hayatına dair çok kısa bilgiler verilmekle yetinilmiştir. Yine amacı onun bilinmeyen bir eserini tanıtmak olan bu yazıda da Ubeydullah Han'ın hayatı üstüne en yakın kaynaklardan kolayca çıkarılabilecek

¹ Bu kelimenin ne şekilde telaffuz edilmesi gerektiği kesin olarak belli değildir. R. Rahmeti Arat (bk. Babur, *Vekayi, Babur'un hâtırâtı*, Ankara, 1946, *Türk Tarih Kurumu yayınlarından*, II. seri, No: 5ab, fihrist, sık-sık) ve daha birçokları bu kelimeyi Şibanî okumaktadırlar. János Eckmann da, Ubeydullah Han'ın bir takım şiirlerini yayınlarken, yazdığı girişte (bk. *Çağatay dili örnekleri IV: Ubeydullah Han'ın eserlerinden parçalar*, T D E D, 1965, XIII, s. 43 v. dd.), bu kelimeyi Şeybânî (Şibânî) yazarak, tereddüdün hâlâ devam etmekte olduğunu göstermektedir. Gerçekten bu Türk-Moğol hanedanının adını, bir benzerlik dolayısıyla, Şayban Arap kabilesinin adı ile karıştırılarak, bozulduğunu düşünmek tabiidir. Fakat bizzat Ubeydyullah Han için onun gençliğinde yazılmış olan ve aşağıda tanıtılmağa çalışılan nüshada (yaprak 2a, satır 8) kelime açıkça al-Şaybânî okunacak şekilde harekelenmiştir. Bundan dolayı, kökü ne olursa olsun, bu adın Şaybânîler devletinde Şibanî veya Şibânî değil, yalnız Şaybânî şeklinde telâffuz edilmiş olduğu kesin olarak anlaşılmaktadır. Burada bu telâffuza riayet edilecektir.

² Bk. M. Fuad Köprülü, *Çağatay Edebiyatı (İslâm Ansiklopedisi, 1945, III, 308 v. dd., özellikle, s. 312)*; A. Bombaci, *Storia della letteratura turca*, Milano, 1956, s. 185; J. Eckmann, *Die tschaghataische Literatur (Philologiae Turcicae Fundamenta, Wiesbaden, 1964, s. 364 v.d.)*. Daha eski eserler bu son yerde gösterilmiştir.

³ Burada birinci notta anılan ve T D E D'nde, 1965 'de yayımlanan makale.

olan bilgiler toplanmayacaktır. Bununla beraber bir kaç küçük ve önemli noktaya dokunmak yararlı olacaktır.

Ubeydullah Han'dan söz açan araştırmalarda onun hayatı ile ilgili tarih olarak yalnız hüküm yıllarını gösteren 940—946 (1933—bazan yanlış olarak 1532—1539) yılları verilmektedir. Oysa ki onun doğum tarihini de tesbit etmek mümkündür. Şöyle ki, Safevîler devleti tarihçisi Hasan Bik Rumlu tanınmış *Aḥsan al-tavāriḥ*'inde, Ubeydullah Han'dan dolayısı ile sık sık söz açarken, son olarak, 946 (1539) yılında ölümü ile ilgili yazdığı satırlarda, onun 53 yaşında öldüğünü söyler⁴. Buna göre—ve bu tarihçi yılları hicrî yani kamerî takvime göre verdiğinden—, Ubeydullah Han 893 (1488 / 1489) yılında doğmuştur.

Yine araştırmalarda Ubeydullah Han'ın asıl Şeybânî hükümdarlarına bağlı bir hükümdar olarak Buhara'da idareyi eline alması tarihi de hiç anılmış değildir. Fakat yine aynı kaynak belki hakaret kasdı ile adını Şeybek biçiminde yazdığı Muhammed Şeybânî Han'ın ölümünden (916 = 1510) sonra, onun Buhara'da hükümdarlığını ilân edip, anılan hanın hanımı ile evlendiğini söyler. Bundan dolayı bu tarihçi Ubeydullah Han'ın 30 yıl hüküm sürmüş olduğunu savlar. Gerçekten Şeybânî Han'dan sonra, Şeybânî devletinin asıl hükümdarı 936 (1530) yılına kadar Köçkünçi (*Aḥsan al-tavāriḥ*'te: Köçüm), 940 (1532) yılına kadar Ebu Said idi; Ubeydullah Han ancak bu son hükümdarın ölümünden sonra, 940 (1533) yılında bütün Şeybânî devletinin başına geçmiştir⁶. Bununla beraber daha 23 yaşında ikinci derecede bir hükümdar olan Ubeydullah Han bağlı bulunduğu Şeybânî devletinin bu tarihten,

⁴ Bk. *Kitâb-i Aḥsan al-tavāriḥ, A Chronicle of the early Šafawīs*, Vol. I, *Persian Text*, ed. by C. N. Seddon, Baroda, 1931 (*Gaekwad's Oriental Series*, No. LVIII), s. 295.

⁵ *Aḥsan al-tavāriḥ*, aynı basma, s. 126: عبيد خان در بخارا لوى سلطنت بر افراشت
وزن شيبك خان را بعقد خود در آوريد . . .

⁶ Ubeydullah Han'ın 927 (1521) yılına kadarki hayatı hakkında daha yakın ve çağdaş bir kaynak olan H'vândmîr'in *Habîb al-siyar*'inde daha geniş bilgiler bulunmaktadır (bk. Tahran, ts. basması, IV, 324, 350, 358, 375, 519, 524—526, 528, 529, 532, 533, 536, 572, 573, 579—582). Fakat bu kaynağın da, Hasan Bik Rumlu'nun *Aḥsan al-tavāriḥ*'i gibi, Şeybânîlere düşman bir devlet sahasında, Safevîler sahasında meydana getirilmiş olduğunu ve tabîî olarak düşmanca ifâdeler ile dolu bulunduğunu, hattâ bazı olayların bilerek değiştirilmiş veya yanlış gösterilmiş olabileceğini unutmamak gerekir. Bu hususta Babur'ün *Babur-nâme*'sine de bakılabilir (bk. ilk notta gösterilen çeviri, fihrist). Bunun da Ubeydullah Han'dan ağır darbeler yemiş bir düşmanın eseri olduğunu unutmamalıdır.

yani 916 (1510) yılından sonraki bütün olaylarında, özellikle savaşlarında, daima birinci derecede bir rol oynamıştır.

Biraz ileride kısaca durulacağı üzere, bu denli genç yaşta, bu kadar önemli olaylara karışan Ubeydullah Han, bir Kur'an tefsiri yazacak kadar ciddi bir dinî öğretim görmüştü. Bu öğretim Buhara'nın sünnet ehli bilginleri yanında yapılmış olduğundan, Ubeydullah Han —bütün şiirlerinin de gösterdiği gibi— koyu, hatta mutaassıp bir sünneti olmuştu. Şah İsmail ve sülalesinin İran'da şiîliği kabul ettirmesi ve bunu, gizli veya açık bir takım propagandalar ile, bir taraftan Anadolu'ya, öte yandan orta Asya'ya yaymağa çalışılması Osmanlılar ile Şeybânîleri Safevîlerin çok daha mutaassıp şiî Türklerinin karşısına çıkardı. Görünüşe göre ilk sebebi dinî taassup olan bu savaşlarda Ubeydullah Han sünnetliğin bir kahramanı olmuştur. Hasan Bik Rumlu'nun anlattığına göre ⁷, Ubeydullah Han çoğu şiî Safevîlere karşı ve onları Horasan'dan atmak amacı ile, yedi büyük sefer ve savaş yapmış, bunların altısında zafer kazanmıştır. Eserini Şah Tahmasp için yazan ve şiî olan bu tarihçi, belki bu sebeple, Ubeydullah Han'ı Şah Tahmasp'a karşı Horasan'da, Câm şehri dolaylarında, 935 (1529) yılında yaptığı savaşta yenilmiş gibi gösterir ve onun biricik yenilgesi budur ⁸. Fakat yine onun sözlerine göre, Ubeydullah Han savaşın sonunda çekilmiş ise de, hemen az sonra Meşhed'i, bunun arkasından da Herat'ı alması bu çekilmenin tam bir yenilme olmadığını göstermektedir ⁹. Hepsi zafer ile sonuçlanan öteki savaşlarının ikisinde Hint-Türk imparatorluğunun kurucusu olan büyük Babur'u, Safevîlerin yaptıkları yardımlara rağmen, onlar ile birlikte yenerek, Babur'u Buhara ve dolaylarından tamamıyla uzaklaştırmıştır ¹⁰. Ne olursa olsun, bu olaylar Ubeydullah Han'ın baş şehri olan Buhara'dan hareket ederek, büyük orduları çöllerden geçirip, uzak yerlere kadar gönderebilecek ve onları bu yerlerde zafere ulaştıracak bir yeteneğe sahip bir kumandan olduğunu gösterir. Ubeydullah Han Horasan bölgesini şiîlerden tamamıyla temizlemeği başaramamış olsa da, buranın bir bölgesinin —Herat ile Belh v.b.— şiî olmamasını temin etmiş, bir de şiîliğin orta Asya'da ilerleyip, yayılmasına kesin bir biçimde engel olmuştur.

⁷ *Aḥsan al-tavâriḥ*, aynı baskı, s. 295.

⁸ *Aḥsan al-tavâriḥ*, s. 209—219.

⁹ *Aynı eser*, s. 220 v.d., 222.

¹⁰ İlk savaş 917 (1511)'de, bk. *Aḥsan al-tavâriḥ*, s. 127 v.d., ikincisi 918 (1512)'dedir, bk. *aynı eser*, s. 129 v. dd.

Öte yandan Ubeydullah Han Şeybânîler hanedanı içinde en geniş ve yüksek kültürlü bir hükümdar olarak kabul edilmektedir¹¹. Çok ciddî din bilginlerinden ders görmüş olduğu gibi, onun Çağatayca bir tefsiri ve fıkha ait bazı risaleleri olduğu ve *Nām-i Hakk* adlı bir eseri de Çağataycaya çevirdiği bilinmektedir¹². Bundan başka Yār Muhammed Semerkandî onun adına *Kur'an*'ın okunuşu (kıraat ilmi) üstüne bir kitap yazmıştır¹³ ki, burada söz konusu edilecek olan eser bunun çevirisidir. Böylece sarayında din bilginlerine yer veren ve onlara kendi adına eserler yazdırtan Ubeydullah Han astronomları ve musiki bilginlerini de korumuştur.

Ubeydullah Han aynı zamanda imaracı bir hükümdardı. Mâverâunnehr'de su tesisleri yaptırmış olduğu gibi, Sabran'da Medrese-i Hanî denilen büyük bir medrese de inşa ettirmiştir.

Bununla birlikte değerli bir şair olan Ubeydullah Han dinî şiirlerinde Kul Ubeydî, az da olsa öteki konulardaki şiirlerinde Ubeydî mahlasını kullanırdı¹⁴ ve Buhara'daki sarayında bilginler kadar, sanatçılara, şairlere, hattatlara v.b. da yer verirdi. Arada sırada şairlere şiirler vererek, bunlara nazîreler yazdırırdı. Onun büyük bir divan meydana getiren Çağatayca şiirlerinden başka, Arapça ve Farsça şiirleri de vardır¹⁵. Kendisi Ahmed Yesevî'nin *hikmet*'leri biçiminde *hikmet*'ler de yazarak, hece veznini ve bu eski türü yeniden canlandırmıştır. Bazı eleştirmenler "divanında... lirik parçalardan ziyade, dinî ve ahlakî mevzulara ait manzumelere, Yesevî hikmetleri tarzında hece vezni ile ve dörtlükler ile yazılmış sûfiyane şiirlere tesadüf olunur"¹⁶ diyerek, onun şairlik değerini küçümseyen anlatımlar kullanmışlardır. Fakat Ubeydullah Han dinî ve ahlakî konularda gerçek bir lirizme varmağı başarmış büyük bir şairdir. Düşmanı bir aileye mensup olan Sām Mîrzâ onun iyi bir şair olduğunu kabul ettiği¹⁷ gibi, aynı düşman ailenin

¹¹ Bk. F. Köprülü, gösterilen yer.

¹² *Muzakkir-i aḥbâb* ve başka kaynaklara dayanarak, F. Köprülü, *anılan makale*, s. 312.

¹³ F. Köprülü, *aynı makale*, s. 307a.

¹⁴ F. Köprülü, *aynı makale*, gösterilen yer; J. Eckmann, *anılan makale*, s. 43.

¹⁵ Ubeydullah Han'ın şiirlerinin, görünüşe göre, bilinen en tamam nüshası olan Taşkent nüshasında (bk. A. A. Semenov, *Sobranie vostočniĥ rukopisey Akademii Nauk Uzbekskoy S S R*, Taşkent, 1954, II, 244 v. dd.) yaprak 1a—78a, Farsça divan, yaprak 98b—102b, *Maḳālât*, Arapça şiirler, krş. J. Eckmann, *anılan makale*, s. 44 v.d.

¹⁶ F. Köprülü, *anılan makale*, s. 312a.

¹⁷ Bk. *Tuhfa-i Sāmī*, nşr. Vahîd Dastgirdî, Tahran, 1314 ş., s. 20.

hizmetinde eserini vermiş bulunan Hasan Bik Rumlu da onun şiirde eşsiz olduğunu söylemek zorunda kalmıştır¹⁸. Daha hayatında şiirlerinin orta Asya'dan İstanbul'a kadar yayılmış olması¹⁹ da değerinin itiraz kabul etmez isbatını teşkil eder.

* * *

Kişiliği en geniş çizgileri ile böylece betimlenebilecek olan Ubeydullah Han'ın yazmış veya Çağataycaya çevirmiş olduğu eserlerden bu güne kadar yalnız manzum olanları bilinmekte ve elde bulunmaktadır²⁰. Burada sözü edilecek olan *Tarcama-i Kavā'id al-Ḳur'ān va favā'id al-Furkân*'dan hiç bir kaynak veya araştırmada söz edilmiş değildir. Bununla birlikte bu eserin gerçekten Ubeydullah Han'a ait olup olmadığı gibi bir soruyu ortaya atmağa imkân yoktur. Çünkü, hemen aşağıda görüleceği üzere, eserde bulunan bilgiler her hangi bir kuşkuya imkân vermeyecek kadar açık, kesin ve tutarlıdır. Eserin konu ve niteliğine girmeden önce, elde bulunan biricik el-yazması nüshasını tavsif etmek yerinde olacaktır.

Ubeydullah Han'ın *Tarcama-i Kavā'id al-Ḳur'ān va favā'id al-Furkân*'ının özel kütüphanemizde bulunan biricik nüshası miklepli, kahverengi meşin bir cilt içindedir. Cildin üst kısımları mavi bez ile kaplanmıştır. Bu cildin sonradan yapılmış olması mümkündür; çünkü kitapta çok fazla rutubet izleri bulunduğu halde, ciltte böyle izler görülmez; bundan başka cildin yapılış tarzı çok daha yeni gibi görünmektedir. Eser 63 yapraktır. 17×25 cm. boyutunda olup, yazılı yerlerin boyutu 8,9×15,2 cm.'dir. Yazı mavi, yaldız ve siyah, çok güzel çizilmiş cetveller içinde bulunmaktadır ve her sahifede 11 satır vardır. Eser son derece olgun ve işlek bir ta'lik yazı ile yazılmıştır. Nüshada görülen olgun ta'lik yazı o zamanlarda, XVI. yüzyılda, Buhara'da kullanılmakta olan yazıdan²¹ oldukça ayrıdır (aşağıya bakınız). Yazı siyah mürekkep ile yazılmış ise de, söz başları ve başka yerlerde kırmızı, mavi ve yeşil renkler de

¹⁸ *Aḥsan al-tavāriḥ*, s. 294 : از علوم با خبر و در شعر بی بدل .

¹⁹ Biricik nüshası Nuruosmaniye kütüphanesinde (numara 4904) bulunan ve 940 (1534)'de, yani Ubeydullah Han'ın ölümünden altı yıl önce, toplanmış olan *Cāmi' al-ma'ānī* adlı dergide onun türlü şekillerde bir çok şiirlerine tesadüf olunmaktadır. Bk. Muharrem Ergin, *Cāmi-ül-meānī'deki türkçe şiirler* (T D E D, 1949, III, 542).

²⁰ Bk. J. Eckmann, *anılan makale*, s. 44 v. dd.

²¹ Bu çeşit yazılardan bir kaç örnek için Bk. Semenov, *anılan eser*, s. 225, 245.

kullanılmıştır. Nüsha baştan sona kadar, aslı ile karşılaştırılmış ve yanlış yerler, hâşiyelerde düzeltilerek, yanlarına ص (صح = doğru oldu) kısaltılması konulmuştur. Bundan başka, yine hâşiyelerde mavi cetveller içinde, resimlerde görüleceği üzere, uzun veya kısa eklere de raslanır ki, bunların nereye ait olduğu türlü işaretler ile gösterilmiştir. Cümleler, özellikle başlarda, kırmızı büyük noktalar ile belirtilmiştir. Nüşanın başlarındaki bazı yapraklarında, metne, yani yazılı kısımlara hiç bir ziyan vermemiş olan kurt yenikleri görülmektedir.

Nüşanın yazılış (istinsah) tarihi şöyle gösterilmiştir (yaprak 63a):

تمت هذه النسخة الشريفة على يد العبد الفقير الحقير المحتاج الى رحمة الله الملك الغنى قاسم
ابن محمد الرومى فى رمضان المبارك سنة ثلاثين و تسعمائة
("Bu yüksek nüsha yoksul, hakîr, varlıklı melik olan Tanrı'nın acımasına muhtaç Kâsim b. Muhammed al-Rûmî'nin elinde tamamlandı. Mübarek ramazan, yıl 930 = temmuz/ağustos 1524").

Bu kayıttan anlaşılıyor ki, nüsha Ubeydullah Han'ın henüz büyük hükümdar olmadan, Buhara'da bir eyalet hükümdarı bulunduğu sırada ve ölümünden 16 yıl önce yazılmıştır. Nüşada yazıya ve tezhibine gösterilen itinanın, bunun bizzat Ubeydullah Han için yazılmış olması gerektiğini gösterir. Yoksa aynı konuda yazılmış başka pek çok eserler gibi, bunun da güzel bir yazı ile de olsa, sade bir şekilde yazılması gerekirdi; eserin konusu da bunu gerektirirdi. Nüşayı yazan kimsenin —Kâsim b. Muhammed— taşıdığı Rûmî nisbesi onun Anadolu'dan Buhara'ya gelmiş bir şahıs olduğunu gösterir. Bu yüzyılda ve bundan önceki yüzyılda bir takım İranlıların —bir kısmı ırk bakımından Türk— Anadolu'ya, Osmanlı devletine gelip, önemli mevkiler aldıkları bilinmektedir; bunun aksi olan bir hareket ise bilinmemektedir. Fakat şîliğe karşı savaşta birbirlerini destekleyen Yavuz Sultan Selim (ölm. 926 = 1520) ile Ubeydullah Han'ın birbirlerine gönderdikleri mektuplar bilinmektedir; birincisinin 2 mektubu ile Ubeydullah Han'ın bir cevabı Feridun Bey'in *Münşâât*'ında kayıtlıdır.²² Yavuz Sultan Selim'in mektuplarını götüren elçiler heyetinden bir kimsenin Ubeydullah'ın yanında kalarak, bir ödev alması pek mümkündür. İşte Kâsim b. Muhammed de böyle kimselerden biri olabilir. Bu nüshada kullanılan ta'lik yazısının o sıralarda Ubeydullah Han'ın çevresinde bulunan hattatların yazılarından ayrı bir nitelik göstermesi de böylece kendiliğinden anlaşılmaktadır.

²² Bk. Feridun Bey, *Mecmua-i Münşeat al-Selâtin*, İstanbul, 1274, I, 374, 377, 415.

Nüsha şöyle başlar :

خد بلا غایة حضرت قادر ذی الجلال غه کیم لوح محفوظ دین قرآن مجید و فرقان حمید کیم نور وهدی دور بیز نینک منور بولما غمیز و هدایتته تا پماغیمیز اوچون ایندوردی . . .

Asıl eser bu kısa girişten sonra şöyle devam eder :

اما بعد ایتور بنده ضعیف نحیف خادم علماء ربانی و محتاج توفیق سبحانی عبید الله بن محمود سلطان الشیبانی حدث عاقبتہا کیم ارباب تحقیق و اصحاب توفیق نینک ضمیر منیر لاریغه نختی ایماس تور کیم قراءه علمی اهم مطالب و اعظم مآرب دین دور . . .

Burada Ubeydullah Han ile babasının adından sonra getirilen *humdat 'ākibatuhumā* ("onların sonları iyi olsun!") duâ cümlesi, her halde eserin aslında aynen mevcut idi; ancak müstensihler eserleri yazarlarken, yazar ölmüş ise, bu gibi cümleleri رحمه الله ("Tanrı ona acısın"), قدس سره ("sırrı kutsal olsun") v.b. gibi münasıb başka cümleler ile değiştirirler. Burada nüsha esasen yazarın hayatında istihsah edilmiş olduğundan, böyle bir değiştirme yapılmamıştır. Fakat bundan belki 930 h. yılında Ubeydullah Han'ın babası Maḥmūd Sulṭān'ın da henüz hayatta bulunduğu sonucu çıkarılabilir.

Ubeydullah Han bundan sonra kıraat, yani *Kur'an*'ı doğru ve düzgün okuma ilminin, bütün ibâdetlerin esâsı olduğuna dikkati çekerek, önemini belirttir (yaprak 2b) ve bir çok bilginlerin bu konuda eserler yazdıklarını söyler. Bu arada²³ "son devir *kari*'lerinden, bilginlerin ve fâzılların önderi, arif ve zariflerin seçkini" diyerek övdüğü, fakat adının yanına *rahimahu 'llāh* ("Tanrı ona acısın") diyerek, ölmüş olduğuna işâret ettiği Mavlānā Kamāl al-Dīn Yār Muḥammed b. Mavlānā Ḥudāydād al-Samarḳandī'nin kendisinin bu bilimde öğretmeni olduğunu söyler. Bu bilgin öğrencisi Ubeydullah Han adına on iki bölüme (*bāb*) ayırdığı bir Fransıza kitap yazarak, ona *Ḳavā'id al-Ḳur'ān* adını vermiş ve bu kitap büyük bir ün kazanmıştır.

Ubeydullah Han'ın burada sözünü ettiği *Ḳavā'id al-Ḳur'ān* gerçekten *Kur'an* okuma bilimine dâir tanınmış bir eserdir²⁴ ve bunun, şimdi

²³ Bk. yaprak 2b—3a: Muta'ahhîrîn ḳurrāsıdın, ḳidvatu 'l-'ulamā' ve 'l-fuzalā' ve zubdatu 'l-'urafā' ve 'z-ḳurafā Mavlānā Kamālu 'd-dīn Yār Muḥammed b. Mavlānā Ḥudāydād-i 's-Semerḳandī—rahimahu 'llāh—kim bu fakīr-i haḳīrning ustādı idiler alar dağı bu fanda fârsî tili bile bir margüb nüsha bu za'if-i nahīfning atıga bitip, aṅga ḥüb tartīb birip, oniki bāb kılıp, nime kim bu 'ilmda *Ḳur'ān* tacvīdiga ta'alluḳ bar idi. . . yād eylep, . . . ol risālağa *Ḳavā'id al-Ḳur'ān* at koyup turlar. . .

²⁴ Bk. C. A. Storey, *Persian Literature, a bio-bibliographical Survey*, London, 1927—1953, I, 41 v.d. ve 1219.

dünyanın türlü yerlerine dağılmış olarak, 10 taneden fazla nüshası bilinmektedir. Meşhed'de bulunan bir nüshası, üzerindeki kayda göre, 930 (1523/1524) yılında, yani bu çevirinin yazıldığı yılda istinsah edilmiştir.

Ubeydullah Han'a göre, Türk halkı Farsça bilmediğinden veya yaratılışları Farsça okumağa pek uygun düşmediğinden, bu eser Türkler arasında o kadar ilgi görmemiş²⁵. Bir gün bu kitabı okurken, Türkçeye çevrilirse yararlı olabileceğini düşünmüş; o kadar işleri arasında, Tanrı'dan yardım dileyerek ve içten gelen bir gayretle bunu çevirmeğe karar vermiş; çevirisini aslı gibi oniki bölüme ayırarak, buna *Tarcama-i Kavā'id al-Ḳur'ān va favā'id al-Furḳān* adını takmış²⁶.

Bundan sonra bölümlerin başlıklarını veren Ubeydullah Han yaprak 4b'de asıl esere başlar.

Ubeydullah Han bu tercümede, bekleneceği gibi, bu çok kelime ve deyimleri olduğu gibi bırakmak zorunda kalmıştır. Fakat küçük notlar (hâşiye) ile, bunların anlamlarını vermiştir. Meselâ "besmele" için "bismillâh aytmak" diyerek, bunun anlamını açıklar (yaprak 4b, kenarda). Bundan başka Ubeydullah Han sık-sık asıl eserin anlamını açıklayan veya düzelten notlar da eklemiştir. Bir yerde *Kur'an*'da geçen Arapça *zû* kelimesinin yazılışı söz konusu edilirken, "ba'zî kitâblarda kiltürüp tür kim *zû* elif bile dür, her yirde kim bolsa" cümlesinin yanında şu not vardır: "ve *zû* kelimesi Şayḫ Şâtîbî rahimahu'llâhning *Ḳaşıda-i rā'îya*'sıda yoktur ve *Muḳni'* kitâbıda kiltürüp tür kim, *zû* kelimesi muṭlakâ elifsiz bitiklik tür ve bu mu'tabar kitâb dur". Kitabın hemen her sayfasında bir veya bir kaçıyla karşılaşılan bu notlar göstermektedir ki, Ubeydullah Han bayağı bir çevirmen gibi çalışmamış, öğretmenin eserini aynı zamanda düzeltmiş ve tamamlamıştır. Onun gibi hayatı gerçekten çok önemli olaylar ve büyük savaşlar ile dolu olan bir kimsenin böyle bir çeviriyi yapacak, sonra eseri başka eserler ile karşılaştırıp, tamamlayacak olanakları bulmasına şaşmamak elde değildir. Bundan dolayı bu eser onun derin anlayışının, geniş kültürünün ve çalışma gücünün parlak bir isbatı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Son olarak denilebilir ki *Tarcama-i Kavā'id al-Ḳur'ān va favā'id al-Furḳān* konusunu gerektiği gibi bilen ve Çağatay Türkçesine tamamıyla egemen olan bir kimsenin yaptığı çok başarılı çeviridir.

²⁵ Yaprak 3a : ve ileride verilen örnek.

²⁶ Bk. yaprak 3a — 3b : ve ileride verilen örnek.

Yukarıda verilen açıklamalardan anlaşılır ki, bu eser kendi alanında bugün bile yararlı olabilecek niteliktedir. Kısa kısa alınmış olan parçalar çevirinin dili ve başarısı hakkında yeter bir fikir veremez. Bundan dolayı, bir örnek olmak üzere, eserin ilk bölümünün metnini, Türkiye Türkçesine çevirisi ile birlikte vermek her halde yerinde olacaktır (metinde ayrı bir bütün halinde bulunan Arapça cümle ve deyimlerin yazılışında *İslâm Ansiklopedisi*'nde izlenen yolun tutulduğunu kaydedelim):

Ammā ba'du aytur banda-i za'if-i naḥif ḥādīm-i 'ulamā'-ı rabbānī ve muhtāc-i tavfīk-i subḥānī 'Ubeydullāh b. Maḥmūd Sultānī's-Şaybānī —ḥumīdat 'ākibatuhumā— kim arbāb-ı taḥkīk ve aṣḥāb-ı tavfīkniḡ zamīr-i munīrlarıḡa maḥfī imes tür kim kırā'at 'ilmi ehemmi matālib ve a'zam-i me'āribdin dūr. Anniḡ üçün kim 'umda-i 'ibādāt ve tā'āt namaz irür ve namaz (2b) kırā'atsız durust imes tür. Bu cihettin barça mutaḥaddimīn ve muta'aḥḥirīn kırā'at 'ilmida köp nuşhalar ve risālalar taṣnīf ve ta'līf kılıp tururlar. Ve muta'aḥḥirīn ḡurrāsıdın kıdvatu'l-'ulamā' ve'l-fuzalā' ve zubdatu'l-'urafā' ve 'l-zurafā Mavlānā Kamālu'd-dīn Yār Muḥammed b. Mavlānā Ḥudāydāde 's-Samarkandī raḥimahu'llāh—kim bu faḡīr-i ḡaḡīrniḡ ustādı idiler alar daḡı bu fanda fārsī tili bile bir margūp nuşha bu za'if-i naḥifniḡ atıḡa bitip, anḡa ḡūb tartīb birip, oniki bāb kılıp, nime kim bu 'ilmida *Ḳur'ān* tacvīdiḡa ta'alluḡı bar idi ve olḡa kim maḡşūş idi İmām 'Aşim kırā'atıḡa ve anniḡ rāvıları kim Abū Bekr ve Ḥafşturur-raḡimahumu'llāhu-yād (3a) eylep, tacvīd ve ḡavā'id ve rāviler iḡtilāflariniḡ barçasın anda beyān itip, ol risālaḡa *Ḳavā'id al-Ḳur'ān* at koyup turalar. Ve ol nuşha kırā'at ehliniḡ arasında maşḡurdur ve *Ḳur'ān* camāliniḡ nāzırları ellide manzūr. Ammā Türk ulusuniḡ şādīk ḡāliblarıdın ba'zısı fārsī tilniḡ aşinālıḡıdın ḡiḡāna üçün andın fāyda anḡa ala almaslar idi; ve ḡab'ları daḡı fārsī 'ibāratıḡa köp mulāyim imes cihetidin anniḡ muḡala'asıḡa ḡendān raḡbat kılmaslar idi. Ol risāla-i şarīfanıḡ muḡala'asın kılurda bu faḡīr-i ḡaḡīrniḡ ḡasta ve şikeste ḡātırıḡa andak yitişür idi kim bu fārsī nuşhanı türki tili bile tarcama kılılsa ol ḡāliblarıniḡ (3b) fahmiḡe yakın bolup, andın köp fayda alur bolḡay irdiler, dip, barça 'ālam kaydıdın vārasta ve vārastalıḡ kaydıḡa vābasta bolḡan köngülḡe yitişken ilḡām bile Allāhu ta'ālādın yārī tilep, ve anniḡ itmāmıḡa tavfīk istep, şidḡ u iḡlāş ve cān ve köngül birle ol risāla-i nādiranı türki kılmak üçün şurū' itildi. Ve hemol nav' oniki bāb kılıldı. Ve bu türki nuşhaḡa *Tarcama-i Ḳavā'id al-Ḳur'ān va favā'id al-Furḡān* at koyuldu. Tavaḡḡu' arıḡ mezheblik 'ulamā' ve yittik fehmlik fuzalādın ol kim *rubā'i*

‘Ālam ara cā’izu’l-ḥaṭā insān dur,
 Dāyim işi sehv eylemek ve nisyān dur;
 Hiç işide yok tamāmlıg bil kim anıng,
 Her bir işte tümen tümen noḡsān dur! (4a)

eger sehv ve ḥaṭāsı şarīf nazarları bile munavvar ḥātırlarıgı bu risālada körünse ve yitişse ‘afv yüzidin kerem ḫalemi birle işlāḥ kılğaylar kim ḫavluhu ta‘ālā fa man ‘afā va aşlaḫa fa acruhu ‘alā ’llāh (*Kur’ān*, XLII, 40). Huva ’llāhu valiyy-u ’t-tavfīḫ va muḫaḫḫīḫ-u ’t-taḫḫīḫ.

Avvalgı bāb isti‘āza ve besmeleniḡ beyānıda,
 İkinci bāb maḫāric-i ḫurūfniḡ beyānıda,
 Üçünçü bāb ri‘āyat-i maḫāricniḡ beyānıda,
 Dörtünçü bāb şifāt-ı ḫurūfniḡ beyānıda,
 Bişünçü bāb nūn-ı sākīn ve tanvīn aḫkāminıḡ beyānıda,
 Altınçü bāb idgām muttafaḫātniḡ beyānıda,
 Yitiñçü bāb medd ve ḫaşrniḡ beyānıda (4b),
 Sikizinci bāb hā’-i kināyanıḡ beyānıda,
 Tokuzunçü bāb tafḫīm ve tarḫīḫniḡ beyānıda,
 Onunçü bāb āḫir-i kelimeniḡ vaḫfı beyānıda,
 Onbirinçü bāb rasm-u’l-ḥaṭṭ tarīḫasınıḡ beyānıda ve vaḫf keyfiyyeti
 beyānıda,
 Onikinci bāb İmām ‘Āşim rāvılarınıḡ iḫtilāfları beyānıda. . .

“Bundan sonra bu zaif ve cılız kul, rebbanî bilginlerin hizmetçisi ve Tanrı’nın verdiği başarıya muhtaç Mahmud Sultan oğlu Ubeydullah-ı Şeybânî —her ikisinin sonları iyi olsun!— der ki, gerçek bilgi erbabı ile Tanrı başarısı sahiplerinin aydın gönüllerine gizli değildir ki, *Kur’an* okuma (kıraat) ilmi aranan şeylerin en önemlilerinden ve amaçların en büyüklerindedir. Şunun için: İbadet ve taatların en başlıcası namazdır ve (doğru) *Kur’an* okumadan namaz doğru olmaz. Bu sebeple bütün eski ve yeni (bilginler) *Kur’an* okuma (kıraat) ilminde bir çok kitaplar ve risaleler yazmış ve derlemişlerdir. Son devir kıraat bilginlerinden bilgin ve fazılların önderi, arif ve zariflerin seçkini, bu fakir ve hakirin üstadı olan Mevlânâ Kemaleddin Yâr Muhammed b. Mevlânâ Hudaydâd-ı Semerkandî —Tanrı ona rahmet etsin!— de bu dalda farsî dili ile beğenilen bir kitabı bu zaif ve cılızın adına yazıp, güzel bir tertip vererek, onu 12 bölüm yaptı; bu ilimde *Kur’an*’ı güzel ve doğru okumak ile ilgili olan her şeyi ve İmâm Asım ve onun rivayetçileri —ki Ebu Bekr ile Hafs’tır, Tanrı onlara rahmet etsin! — kıraatına mahsus olan

bütün hususları hatırlamış, iyi ve doğru okumayı, kuralları ve rivayetçilerinin ayrılıklarının hepsini beyan ederek, o risaleye *Ḳavā'id al-Ḳur'ān* adını koymuştur. O kitap kıraat ehli arasında tanınmıştır ve *Kur'an*'ın güzel yüzüne bakanların elinde ona bakılmaktadır.

Fakat Türk ulusunun bu (ilmin) sadık öğrencilerinden bazıları farsî dilini bilmedikleri için, ondan o kadar fayda alamıyorlardı. Onların yaratılışlarının da Farsça ibarelere çok uygun olmaması yönünden onu okumağa o kadar rağbet etmiyorlardı.

O yüksek kitabı okurken, bu fakir ve hakirin hasta ve kırık gönlüne öyle geliyordu ki, bu Farsça eser Türk diline çevrilse, o öğrencilerin anlayışına yakın olur ve onlar bundan çok fayda alıcı olurlar. (Böyle) diyerek, bütün alem bağlarından ayrılmış ve ilişiksizlik bağına bağlanmış olan gönle gelen ilham ile, yüce Tanrı'dan yardım dileyerek, onu tamammak için başarı isteyerek, doğruluk, temiz niyet, can ve gönül ile, o (eşi) az bulunur eser Türk diline çevrilmeğe başlandı, onun gibi 12 bölüm kılındı. Bu Türkçe esere *Tarcama-i Ḳavā'id al-Ḳur'ān va favā'id al-Furḳān* adı verildi. Temiz mezhepli bilgilerden ve olgun anlayışlı fazılardan beklenir ki,

(rubai)

Alem içinde yanlış caiz görülen insandır,
Onun işi daima yanlış yapma ve unutmadır;
Bil ki, onun hiç bir işinde tamamlık yoktur,
Her bir işinde onbinlerce, onbinlerce noksan vardır!

eğer bu risalenin yanlış ve aldanması yüksek görüşleri ile aydın gönüllerine görünüp, ulaşırsa, bağışlama yüzünden, cömertlik kalemi ile düzeltsinler. Zira, Tanrı sözü: —“Bir kimse bağışlar ve düzeltirse, onun mükâfatı Tanrı üzerinedir” (*Kur'an*, Şûrâ sûresi, âyet 42). O başarı veren ve gerçeği gerçekleştiren Tanrı'dır.

İlk bölüm: “istiaze” ve “besmele” beyanında,
İkinci bölüm: harflerin çıkış yerleri beyanında,
Üçüncü bölüm: harflerin çıkış yerlerine dikkat edilmesi beyanında,
Dördüncü bölüm: harflerin nitelikleri beyanında,
Beşinci bölüm: “sakin nun” ve “tenvin” kuralları beyanında,
Altıncı bölüm: “idgam” olan yerlerin beyanında,
Yedinci bölüm “medd” ve “kasr” beyanında,
Sekizinci bölüm: “kinaye hâ'sı” beyanında,
Dokuzuncu bölüm: “tafhim” ve “tarkik” beyanında,
Onuncu bölüm: kelime sonunun “vakfi” beyanında,

Onbirinci bölüm: Yazı yazış yolu beyanında ve “vakfın” nasıl olduğu beyanında,

Onikinci bölüm: İmâm Asım rivayetçilerinin ayrıldıkları yerler beyanında...”

Tarcama-i Kavâ'id al-Kur'ân va favâ'id al-Furkân'ın üslubunu göstermek üzere, başka bir örnek olarak, şu parça verilebilir:

İkinçi bâb

Maḥâric-i ḥurûniṅ beyânında

Bil kim ḥurûf-ı tahaccîniṅ (haşiyede: al-tahaccî hece kılmak, ya'nî harfalarını bir bir aytmak) sanı yigirmi tokuzdur. Ve lâ ḥâric dur, annîṅ için kim mürekkeb dur lâm ve eliftin ve bizniṅ sözüümüz yalguz harflarda dur. Hemze dâhil dur. Ve elif bile hemze arasında fark ol dur kim elifniṅ ne ḥarakati bar ve ne cezmi, meşel mâ. Ve hemzeniṅ gâhî ḥareketi bar, meşel hemze-i *Allâh*, ve gâh cezmi bar, meşel *ya'muru*. Ve bunlarnîṅ maḥraclarında 'arabîyyat 'ulamâsı arasında (aynen!) ihtilâf dur. Ba'zîsı aytıp turlar her ḥarf bir maḥracdın çıkıp kilür, ve ve ba'zî aytıp turlar (8a) kim ḥurûfniṅ maḥracları üç tur: Buğuz ve ağız ve dudak. Ve 'ulamâniṅ köpreki aytıp turlar kim, ḥurûf maḥracları onaltı dur ve her maḥracdın bir ḥarf yâ iki ḥarf ya ikidin artuk çıkıp kilür.

Annâ buğuzda üç maḥrac dur: akşâ ve vasaṭ ve avval. Ve akşâ ḥarflarınıṅ sanıda ihtilâf dur. 'Arabîyyat ulamâsı kaşında iki dur: biri hemze ve yine biri *hâ* ve elifni ağız havâsıdın dip turlar, ve bes. Kırrâ kaşında üç dur: avval iki aytilğan ve elif takı.

Buğuzniṅ ortasından iki ḥarf çıkıp kilür: ' ve *h*.

Ve buğuzniṅ avvalından iki ḥarf dur: *ğ* ve *h*.

Ve ağızda on maḥrac dur...

İKİNCİ BÖLÜM

Harflerin çıkış yerleri beyanında

Bil ki, heceleme (not: teheccî =heceleme, hece kılmak, yani harfleri bir bir söylemek) harflerinin sayısı yirmidokuzdur. *Lâ* hariçtir, çünkü lâm ile eliften mürekkeptir. Halbuki bizim sözüümüz yalnız harfler hakkındadır. Hemze (buna) dahildir. Elif ile hemze arasında fark şudur ki, elifin ne “harekesi” vardır, ne “cezmi”, mesela *mâ*(’daki elif). Hemzenin ise bazan harekesi vardır, mesela *Allâh*’ın hemzesi ve bazan “cezmi” vardır, mesela *ya'muru*.

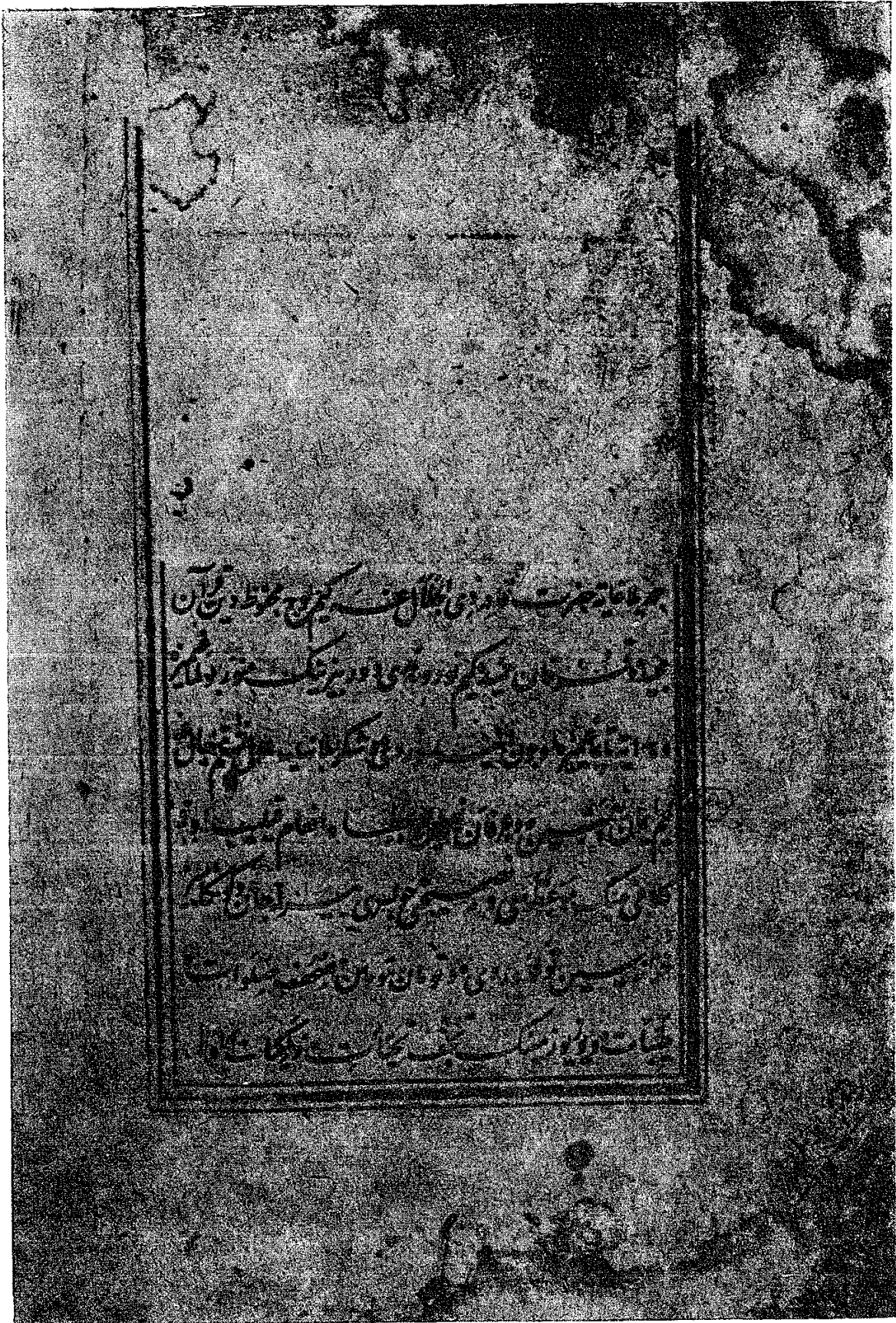
Bunların (harflerin ağızdaki) çıkış yerleri hususunda Arapça bilginleri arasında ayrılık vardır. Bazısı her harf bir çıkış yerinden çıkar, gelir derler; bazısı derler ki, harflerin çıkış yerleri üçtür: Boğaz, ağız, dudak. Bilginlerin çoğu harflerin çıkış yerleri 16'dır ve her çıkış yerinden bir harf veya iki harf veya ikiden ziyade harf çıkar gelir, demiştir.

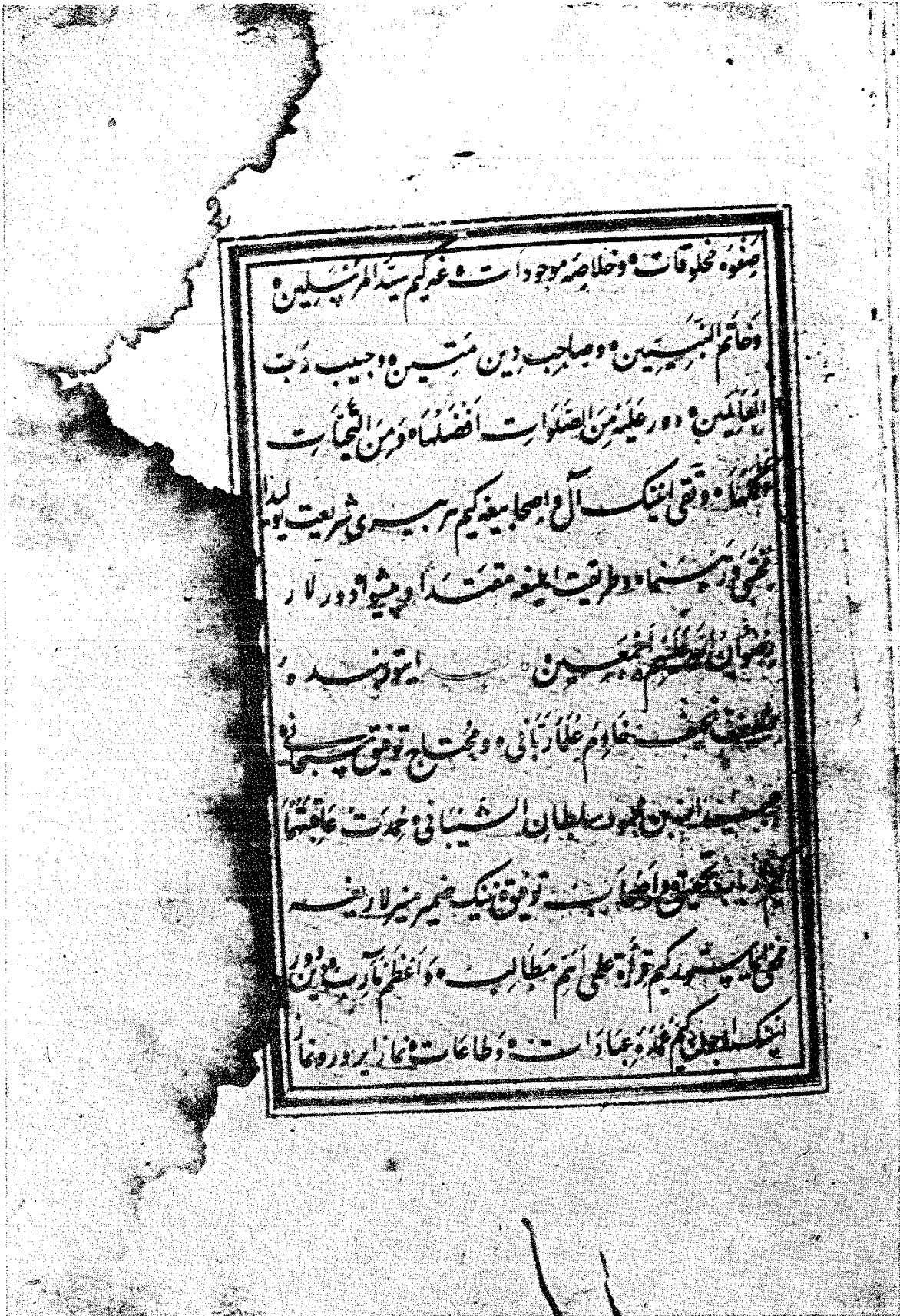
Boğazda üç çıkış yeri vardır: Arka, orta, ön. Arka harflerinin sayısında ayrılık vardır. Arapça bilginlerince ikidir: biri hemze, biri *h*; elifi ağız boşluğundan çıkar derler, o kadar. Kıraat bilginlerince üçtür: Önce söylenen iki harf ve elif de.

Boğazın ortasından iki harf çıkıp, gelir: *ç* ve *ğ*.

İki harf boğazın önündendir: *ğ* ve *h*.

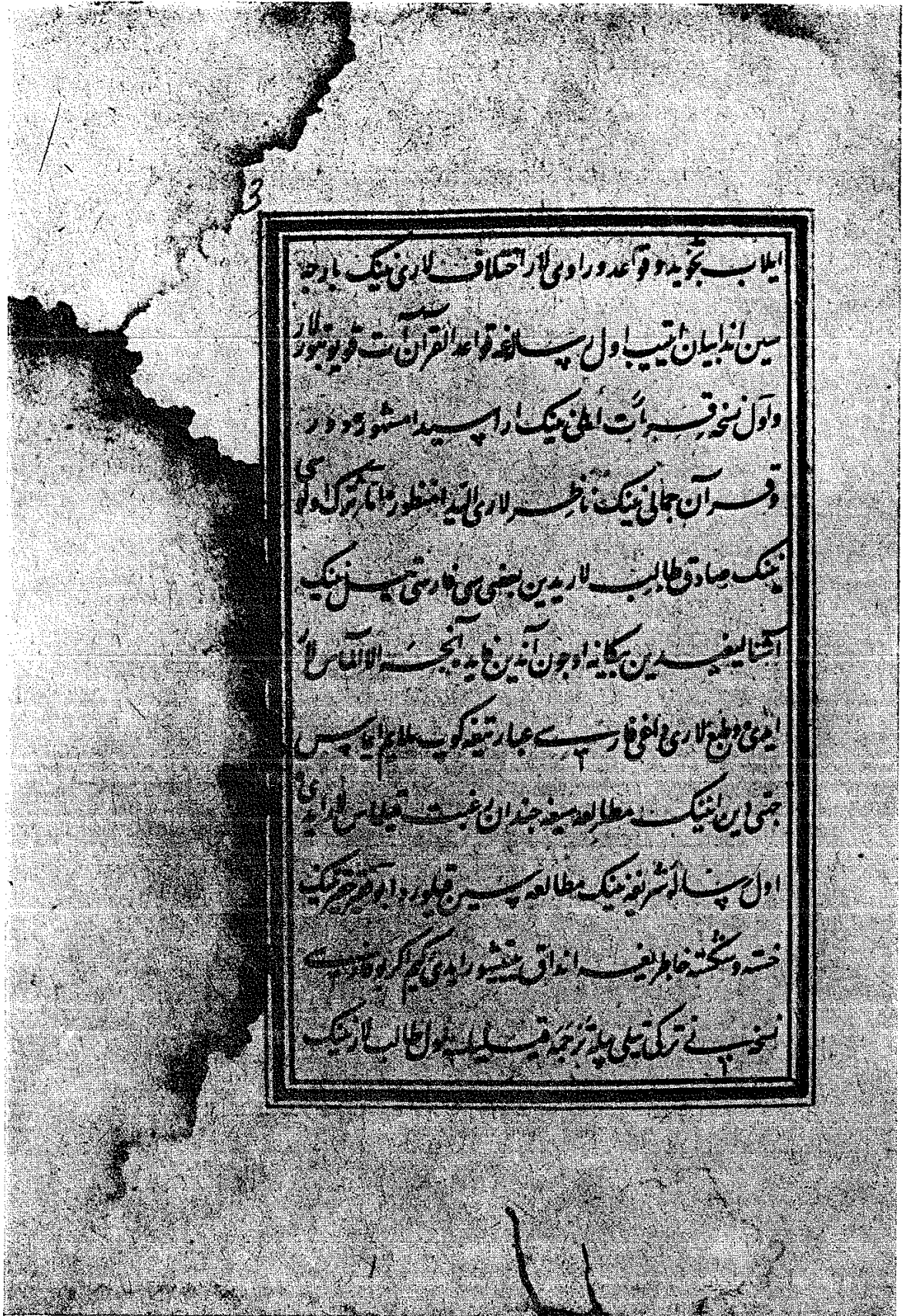
Ağızda on çıkış yeri vardır...

صفوة مخلوقات و خلاصة موجودات و غيركم سيد المرسلين
 و خاتم النبيين و صاحب دين متين و جيب رب
 العالمين و دور عليه من الصلوات افضلها و من العجائب
 و المعجزات و تقى ابتك ال و اصحابيغريم مرسى شريعتي
 و منى و در سماء و طرقت اينده مقتدا و پيشوا دور لار
 رضوان الله عليهم اجمعين
 حضرت محمد خاتم علماء رباني و محتاج توفيق سبحاني
 سيد بن محمد سلطان الشيباني و خدمت كليهما
 در اين دنيا و اخلاصت توفيق نيك ضمير مير لار
 خفي شويديم قرآه على اسم مطالب و اعظم تاريت
 ابتك اجليكم غداه عبادت و طاعات نماز پروردگار

قرآن تفسیر و سیرت ایماستور بو حجت دین بارجه متقیدین
 و متاخترین قرات علمی و اکوپ نسخ لار و رسال
 لار تصنیف و تالیف قلیب دورلار و متاخترین قرآن
 سیدین قیدوة العلماء و الفضلاء و زبدة العرفاء
 و انظار علماء و انما کمال الدین بار محمد بن ابی اناس خداید
 السم قندی رحمه الله کیم بو فقیر حقیر نیک استیاد ای دیل
 لار و اپ غ بون فارس تیلی بیله بیرم خوب نسخ
 بو ضعیف نجف نیک آتیه بیتب انک خوب ترتیب
 یریب اون کیلی باب قلیب نیکیم بو علم و اتوان نجو
 تعلقی بار ای دی و اولج کیم مخصوص ای دی امام عاصم و اتیف
 و اینک مدای لاری کیم بو بکر و جحفن دور و حمزه اسم ای دی

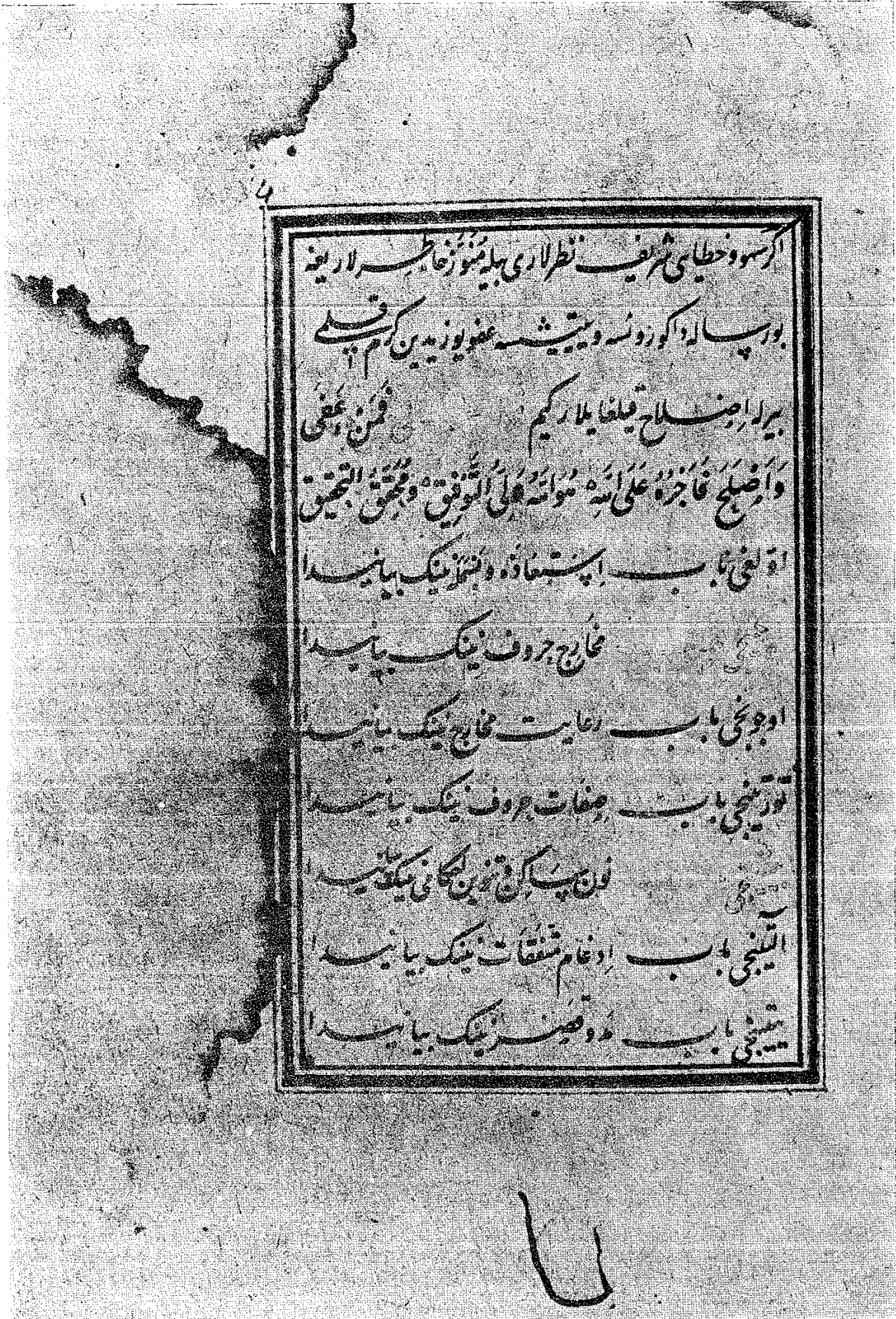

ای طالب تجوید و قواعد و راوی لاری اختلاف لاری نیک بار
 سین ایلین ایتیب اول پ قاعده القرآن است قوی بود
 و اول نیز قیامت لاری نیک ارا پیدا مشهور بود
 و قرآن جالی نیک ناظر لاری لاری انظر و لاری ترک لاری
 نیک و صادق طالب لاری دین بعضی سی فارسی سی نیک
 ایضا بعضی دین بکانه او چون آید نیک لاری لاری
 ایضا و طبع لاری و لغوی فارسی عبارتی نیک و طبع لاری پس
 جوی این نیک مطالعه میزند ان غایت آید لاری
 اول پس لاری نیک مطالعه پس قیود و او نیک
 خسته و شکسته خاطر نیک انداق نیک و لاری نیک
 نیک نیک نیک نیک نیک نیک نیک نیک نیک

36

همکاین بولوب انین کوب فایده کور بولغای بریدیلار
 دیب بارجه عالم قیدی من قار پسته و وار پسته لیغ قیده یینه
 واپسته بولغان کچمکو کاییتیشکان الهام بیدانه تقالی
 دین ازی تیلاب و اینک اتمامیه توفیق ایستاب صدق
 مخلص جان و کونول سه سوله اول ساله نادره نی ترکی قیداق
 اوچون شسوع ایتیلدی مومول نوع اون ایمی باب قیلیدی
 و بو ترکی شسوعه ترجمه توفیق القدران و فواید الفرقان
 قویلدی هت توفیق اربع مذمب لیک علما و شیک فم
 لیک فضلایین اول کیم ربابع

دایم ایشی سوزیلاماک و سپیان دور	عالم اربابیه الخطایب ان دور
سر بر ایشید توماقان نقصان دور	ایشید توفیق عالمین لیک کیم دور

46

کفری بیا بیا نیک بیا بیا
 و در دوی بیا بیا نیک بیا بیا
 او نوبی بیا بیا نیک بیا بیا
 در خاطر نیک بیا بیا نیک بیا بیا
 او نوبی بیا بیا نیک بیا بیا
 او نوبی بیا بیا نیک بیا بیا
 او نوبی بیا بیا نیک بیا بیا
 او نوبی بیا بیا نیک بیا بیا
 او نوبی بیا بیا نیک بیا بیا
 او نوبی بیا بیا نیک بیا بیا
 او نوبی بیا بیا نیک بیا بیا
 او نوبی بیا بیا نیک بیا بیا

داوی لاری

درمغی